

İBN HALDUN'UN *MUKADDİME*'SİNDE MÛSİKÎ

Mehmet TIRAŞCI*

Özet

İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde mûsikî ile alakalı bazı tarihî ve teknik bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca o, eserinde mûsikîye dair müstakil bir başlık da ayırmıştır. Burada mûsikî sanatı ve tarihî hakkında bilgi vermiş, ayrıca o döneme ait bazı çalgıları da incelemiştir. Eserin mahiyeti gereği İbn Haldun, mûsikînin topluma olan yansıması ve toplumdaki mûsikîden yansıyanları konu edinmiştir. XIV. yüzyılda te'lif edilmiş bu eser birçok konuda önemli tarihî bilgiler içermektedir. Bu makale ile Mukaddime taranarak mûsikî ile alakalı bilgiler incelenmiş ve İbn Haldun'un mûsikî düşüncesi ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çalgı, İbn Haldun, Mukaddime, Mûsikî, Sanat

Music in Ibn Haldun's Mukaddime

Abstract

Mukaddime, written by İbn Haldun, includes some historical and technical information about music. In this study, he also separated a private part about music. In this part, he gives information about art and history of music, additionally studied on some instruments belonging to his time. He studied effects of community and music in community as the content of the work requires this. The study that was written in fourteenth-century includes some important historical knowledge. In this article, some information on music is analyzed by reviewing Mukaddime and İbn Haldun's views on music are presented.

Key Words: Instrument, Ibn Haldun, Mukaddime, Music, Art

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk Din Mûsikîsi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Giriş

1. Hayatı ve Eserleri

İbn Haldun, 27 Mayıs 1332'de Tunus'ta dünyaya gelmiştir. Burada erken yaşta ilim hayatına başlamış, 1348'de veba salgınında annesi, babası ve hocalarının bir kısmını kaybetmiştir. Bu salgından sonra Fas'a giden hocaları ile gitmek istediye de Tunus'ta kalarak ilim hayatına devam etmeyi ve burada bazı idari görevler yapmayı tercih etmiştir. Fakat daha sonra Fas, Endülüs ve Mısır gibi ülkelerde eğitimine devam etmiş, gittiği yerlerde müderrislik yaparak birçok talebe yetiştirmiştir.¹

Hayatının büyük bölümünü Kuzey Afrika'da geçirmiş, ilmî hayatının yanında siyasetle de çokça meşgul olmuş, bu sebeple yer yer sürgünlere ve hapsilere maruz kalmıştır.² 17 Mart 1406'da Kahire'de Nasr Kapısı karşısındaki Sûfiye kabristanında defnedilen İbn Haldûn'un kabrinin yeri bugün bilinmemektedir.³

Tarih, sosyoloji, felsefe, siyaset ve diğer ilmi disiplinlerdeki müstesna yeri ile meşhur olan İslam âlimi İbn Haldûn'un eserleri kısaca şöyledir:

- *Lübâbü'l-Muhassal fî Usûli'd-Dîn*: 1351'de tamamladığı eseri, Fahreddin Râzî'nin (ö. 1210) *el-Muhassal* isimli eserinin kısaltılmış şeklidir.

- *Şifâü's-Sâil li-tezhîbi'l-Mesâil*: İbn Haldûn'a ait olduğu şüpheli olan bu eser, tasavvufa girmek isteyen birinin, bir şeyhe bağlanmasının zorunlu olup olmadığı ile ilgilidir. *Mukaddime*'den önce yazıldığı tahmin edilmektedir.

- *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Aşârahüm min Zevi's-Sultânî'l-Ekber*: Eser bir dünya tarihi niteliği taşımaktadır. Üç kitap ve yedi ciltten meydana gelmektedir. Birinci kitap geniş bir önsöz ve giriş mahiyeti taşımaktadır. Bu sebeple daha sonra bu kitaba *Mukaddime* denilmiştir.

2. İbn Haldun'un *Mukaddime*'si

Yukarıda bahsedildiği gibi İbn Haldun'un *Mukaddime*'si; *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Aşârahüm min Zevi's-Sultânî'l-Ekber* isimli eserinin birinci cildine verilen isimdir. *Mukaddime*, sosyo-kültürel analizleri ile çokça rağbet

¹ Süleyman Uludağ, "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, 538-543.

² Şerif Mardin, "İbn Haldûn", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sa. 15, 2006, s. 3.

³ Uludağ, *a.g.e.*, s. 541.

görmüş ve *el-İber'*den ayrı olarak daha sonradan neşredilmiş ve okutulmuştur.

Mukaddime'nin anlaşılması için anahtar kavram "umran"dır. Eserin temel konusunu oluşturan toplumbilimi, bu kavram üzerinde şekillenmektedir. Umran İlmi: İnsan toplumunu ve ona arız olan halleri, bu hallerin zorunlu sonuçlarından ibaret olan tarihi ve bu tarihin hakikatini konu edinmektedir. Bu ilmin amacı insanları taklitten kurtarıp daha önce olmuş bitmiş olanla daha sonra olacak olanın anlaşılması konusunda ona bir bakış açısı kazandırmaktır.⁴

İbn Haldun, *Mukaddime* isimli eserinin beşinci bölümünde ki, "Geçinme ve onun kazanç ve sanatlar biçimindeki çeşitlerine ve bütün bu hususlara arız olan hallere dairdir. Burada halli gereken bir takım meseleler mevcuttur." başlığında mûsikîye yer vermiştir. Mûsikî, onun tesiri ve tarihi gibi meseleler üzerinde durulmuş, eserin sosyo-kültürel özelliği ve açıklanan umran ilmi çerçevesinde, mûsikînin devletlerdeki yeri ve konumu da incelenmiştir.

Mukaddime'de mûsikî konusundaki müstakil bu başlığın haricinde de yer yer mûsikîye dair bilgiler bulunmaktadır. Mûsikî nazariyatı ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Genel çerçevede şu konulara değinilmiştir: Sesler ve aralarındaki uyum, mûsikînin yapısı ve hükmü, ondan hâsil olan lezzet ve bunun tesiri, raks ve usûl vurma, bir sanat dalı olarak mûsikî, devlet mûsikîsi, çalgılar ve mûsikî tarihi.

3. İbn Haldun Döneminde Mûsikî

İbn Haldun'un vefatı 1406 olduğuna göre, onu XIV. yüzyıl mûsikî çalışmaları içinde değerlendirmek gerekir. Bu dönemde nazarî manada en etkili isim Safiyyüddîn olmuştur.⁵ Hatip el-Erbilî (ö. 1331), Şehâbettin Abdullah Sayrafî (ö. 1344), Cemâleddîn Abdullah el-Mardinî (ö. 1378) ve Kutbuddîn Mahmud Şirâzî (ö. 1317) XIV yüzyılın önemli birkaç nazariyatçısıdır. Ömrünün yaklaşık kırk yılını bu yüzyılda geçiren Merâğî'yi de bu çağın önemli isimlerinden sayabiliriz.⁶

İbn Haldun'un bu isimlerden özellikle de Safiyyüddîn'den etkilenmediğini söyleyebiliriz. Fakat nazarî bilgilerin sınırlı olması sebebiyle bu etkinin oldukça az olduğunu da ifade edelim. İbn Haldun'un eseri ince-

⁴ Tahsin Görgün, "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX, 543.

⁵ Nuri Özcan, *Türk Mûsikîsi Tarihi (MÜİF Basılmamış Ders Notları)*, İstanbul 2001, s. 14.

⁶ Diğer isimler için bkz. Henry George Farmer, *The Sources of Arabian Music*, E. J. Brill, Leiden 1965, s. 1-68.

lendiğinde kendi çağdaşlarından ziyade eski ve özellikle Arap mûsikî eserlerinden etkilendiği ortadadır.

İleride de ifade edeceğimiz gibi, İbn Haldun'un çalışmasını orijinal kılan eserindeki nazarî bilgiler değil; mûsikînin toplumdaki yeri, hangi şartlarda olgunlaşacağı, nasıl gerileyeceği ve mûsikînin insan psikolojisi üzerindeki etkisi gibi bazı açıklamalarıdır. Buna bir örnek verecek olursak; mûsikînin İslam öncesi ve sonrası durumunu tarihsel olarak ele almak yerine İbn Haldun, bunları ortaya çıkaran sebepler üzerinde durmuş ve mûsikînin toplumsal hadiseler karşısındaki ilerleyişini incelemiştir.

A. MUKADDİME'DE SANATLAR VE GELİŞİMİ

İnsanoğlunu diğer canlılardan ayıran tek özellik akıl değildir. Din olgusu ve estetik yargısı gibi başka özellikler de insana ait hususlardır.⁷ Bu yargıya dikkat çeken İbn Haldun, ilim ve sanatı, insanı diğer canlılardan ayıran özelliklerden saymıştır. Aklın neticesi olan bu hususlarla insan, diğer canlılardan daha üstün hale gelir.⁸

İbn Haldun'a göre sanat; herhangi bir husustaki amelî ve fikrî melekelerden ibarettir. Meleke ise belli bir fiilin arka arkaya tekrarlanmasından hâsil olan kökleşmiş bir sıfattır. Bir çırağın sanatta hüner kazanmasının ölçüsü, üstadının melekesi ile ölçülür. Dolayısıyla insanın bir sanatta ilerlemesi, öncelikle iyi bir hocası olmasına bağlıdır.⁹

Sanatların bazıları basit, bazıları ise mürekkeptir. Zarurî ihtiyaçlardan doğan sanatlar basit, kemalî ihtiyaçlardan doğan sanatlar ise mürekkeptir. Sanatlar yavaş yavaş kemale ererler. Ancak zamanla ve nesillerle gelişirler. Çünkü eşyanın kuvveden fiile çıkması aniden olmaz. Bu sebeple küçük yerleşim yerlerinde basit sanatlara rastlanır. Sanatlar hadâret (şehirlilik) ilerlediğinde ve refah arttığında kuvveden fiile çıkar.¹⁰

Her ne kadar insana özgü bir durum olsa da bir sanatta meleke kazanan birinin başka bir sanatta meleke kazanması nadiren görülür. Çünkü sanat, o kişinin boyasına işler ve fıtrati haline gelir. Bu fıtrat kökleştiğinde de diğerine uyum sağlamak zorlaşır. İki sanatta da kâmil olan yok değildir. Fakat bu çok nadir bir durumdur.¹¹

⁷ Özcan, *Türk Din Musikisi Ders Notları*, MÜİF Basılmamış Ders Notları, İstanbul 2001, s.3.

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime* (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1982, I, 658.

⁹ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 939.

¹⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 940.

¹¹ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 947-948.

1. Sanatın Çeşitleri

İbn Haldun sanatları üçe ayırır: İster zarurî olsun ister olmasın, geçime mahsus olan sanatlar, insanın özelliğini teşkil eden düşünceye mahsus olan ilim ve sanatlar, siyasete mahsus olan sanatlar; demircilik, marangozluk ve emsali olan sanatlar birinci kısımdadır. İkinci kısım sanatlar ise istinsah ve ciltleme suretiyle kitaplarla alakalı zahmetleri üstlenmek manasına gelen sahafılık, mûsikî, şiir, ilim ta'lim etmek ve bunun benzeri sanatlardır. Üçüncü kısım olan sanatlar ise, askerlik ve emsali gibi olan sanatlardır.¹²

Bu manada mûsikî, şiir, ciltçilik ve ilim ta'lim etmek gibi sanatlar geçinme ile ilgili olmayıp insanın ruhanî tarafına hitap eder. Çünkü diğer sanat çeşitleri, devlet ve toplum hayatının devam edebilmesi için gerekli olan hususlardandır.

2. Sanatların Gelişimi

İnsanlar sanatlara ve ilimlere, kendisini diğer hayvanlardan ayıran fikir sayesinde sahip olurlar. Gıda maddeleri hayvaniyet ve besleyici kuvvet cinsindedir ve zarurîdir. Dolayısıyla bu ihtiyacı karşılayamayan veya bunu karşılamak için tüm ömrünü harcayan kişilerden sanat üretmesi beklenmez. Bu manada İbn Haldun, sanatların gelişmesi için insanın temel ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini ifade eder. Aksi halde insan, zarurî ihtiyacı dururken aklını çalıştırmayı ve estetik yargı meydana getirmeyi başaramaz. Dolayısıyla sanatın gelişmesi öncelikle buna bağlıdır.¹³

"Marifet iltifata tabidir" mucibince İbn Haldun, sanatın gelişimi için halk ve özellikle devletin ilgi ve alakasını zarurî görür. Çünkü insan, emeğinin bedava harcanmasına razı olmaz. Bir sanat ilgi görmüyorsa, insanlar tarafından onu öğrenmeye kast ve azm oluşmaz. Bunun sonucunda o sanat terk edilir. Sanatın revaç bulma sebeplerinden biri de devlettir. Devletin verdiği destek, halkın verdiğiinden daha önemli ve geliştiricidir. Zîrâ devlet erkânının verdiği destek aynı zamanda maddî destek demektir. Bu da insana kazanç sağlar.¹⁴

Sanat için gerekli olan bir diğer şart ise daha önce bahsedildiği gibi şehirliliktir. Şehirde maddî imkânların yüksek olmasının yanında, aynı zamanda o sanatla ilgilenen ustaların bulunması da kolaydır. Örneğin;

¹² İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 940.

¹³ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 941-942.

¹⁴ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 944-945.

İslam öncesi Araplarda bedevîlik hâkim olduğu için sanatlardan da yoksundular. İslam'dan sonra sınırların genişlemesi ve şehirlilik ile diğer kültürlerden etkilenmişler ve böylece sanatta ilerlemişlerdir.

B. MÛSİKÎ ANLAYIŞI

İbn Haldun'a göre mûsikî, yüksek seviyeye ulaşmış, zaruri ihtiyaç safhasını aşarak lüks ihtiyaç mertebesine varmış bulunan ve varlıklar içinde yaşayan toplumlarda bulunur. Çünkü bu sanata, bütün zaruri ihtiyaçlarını tamamlamış; maişet, ev ve diğer konularla ilgili önemli hususları tatmin eden kimseler lüzum görürler. Bu sanata talip olan kişi, bütün kaygılarda uzak olmalıdır.¹⁵

1. Mûsikî Sanatı

İbn Haldun'a göre mûsikî; sesler arasındaki nispetlerden (oranlardan) ibaret olup, onlardaki güzelliği kulaklara izhar eden, büyük hükümdarlarla münasebet tesis etmeye, üns ve halvet meclislerinde bulunmaya sebep olan bir sanattır.¹⁶

Bu sanat, muntazam nispetler üzerine takti¹⁷ olunan seslerle, vezinli şiirlerin ahenkli besteler haline getirilmesinden ibarettir. Bu takti' sırasında bir gam meydana gelir ve böylece nağme (günümüzdeki ifadeyle makam) ortaya çıkar. Sözü edilen nağmeler, birbirine nispet edildiğinde belli bir armoni oluşur, ahenk ve uyumdan kulağa lezzet hâsıl olur.

Mûsikî ilminde sesler arasında bahsedildiği gibi bir tenasüp (uyum) vardır. Bunlar; bir ses, yarım ses, çeyrek ses, beşte bir ses veya bir sesin on birde bir parçası olan ses olabilir. Bunlar, kulağa ulaştığında bahsedilen farklardan dolayı basit halden çıkarak mürekkep hale gelirler. Mürekkep seslerin hepsi kulağa hoş gelmez. Bunlardan kulağa hoş gelenlerin, bir takım hususi terkipleri vardır. Mûsikî ilminde ehil olanlar¹⁸ bunları tespit etmişler ve bunların üzerinde durmuşlardır.¹⁹

¹⁵ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 988.

¹⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 949.

¹⁷ Takti': Manzumeyi vezin parçalarına göre ayırıp okumak. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, III, 386.

¹⁸ Burada kastedilen mûsikî ilminde ehil olup bunları açıklayanların başında Safiyyüddin Urmevî gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Nuri Uygun, *Safiyyüddîn Urmevî ve Kitâbü'l-Edvâr'ı*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1999.

¹⁹ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 983.

2. Mûsikî Kabiliyeti

İbn Haldun'a göre sesler arasındaki uyumdan, yani; tenasüpten doğan mûsikînin insanlardaki tabiiyeti iki çeşittir. Bunların birincisi; ne bir sanata ne de bir talime muhtaç olmadan birçok kimsenin tabiatında bulunur. Dolayısıyla bu kimselerin icra ettiği mûsikî, irticalî (spontane) şekildedir. Daha çok kulağa dayanır. Örneğin; Kur'an okuyucularının (kurrâların) birçoğu bunlardandır. Bunlar Kur'an okudukları zaman tıpkı bir mûsikî aleti (mizmar) gibi seslerine güzel bir ahenk verirler. O yüzden icra ve ifadelerindeki güzellikten ve nağmelerdeki tenasüpten haz alır ve dinleyicileri neşelendirirler.

Diğeri ise terkipten yani bestelerden meydana gelir. İcradan farklı bir yetenek olan bu kabiliyette, kimse birbirine müsavî (eşit) değildir. Fakat bu kabiliyete sahip olmak da kişinin icra etmesi için kendisine yardım etmez. Yani; mûsikî icra etmek ayrı, onu bestelemek ayrı birer yetektir.²⁰

3. Mûsikî, Raks ve Makamlara Göre Usûl vurma

İbn Haldun, mûsikî, raks ve makamlara göre usûl vurmaya, faydalı sanatlardan insan emeğinin mahsulü olanların en büyüklerinden sayar. Buna örnek vererek Arap şâirlerin hamasî duygularla yazdıkları şiirleri beste ile söylemeleri ve ortaya çıkan mûsikî ile (sanki) dağları yerinden oynattıklarından bahseder. Bu mûsikî ile ölümü göze alması beklenmeyen kişiler bile canını feda edecek hale gelirler. İşte bu çeşit mûsikîye de "tâzûgâit" denir.²¹

4. Mûsikîden Hâsıl Olan Lezzet ve Onun Tesiri

İbn Haldun, lezzeti; ruhun kendisine münasip şeyleri idrak etmesi ile ortaya çıkan his olarak tarif eder. Ruha ters düşen şeyler ise onun için acıklı olur. Örneğin; tatların mülayim olanı, keyfiyeti itibariyle tat alma hassasının mizacına uygun olanıdır. Dokuma duyusunda da durum aynıdır. Kokuların uygun olanı ise kalpte bulunan buhar şeklindeki ruhun mizacına münasip düşenidir. Görünen bir şey, maddesi sebebiyle kendisinde mevcut olan hat ve şekillerdeki tenâsüp itibariyle hususi maddesinin gerektirdiği kemâl derecesindeki tenâsüp ve vaziyetin haricine çıkmıyorsa bu, idrak sahibi için münasip olur. O yüzden onun münasebetini idrak eden nefis haz alır.²²

²⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 987.

²¹ İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 659-660.

²² İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 985.

İnsan için kemali idrak etmeye en münasip ve en elverişli olan şey bizzat kendisinin insanî şeklidir. O yüzdendir ki insanın hatlarında ve sesindeki cemali ve hüsnü idrak etmesi, fitratına en uygun idraklerden olmuştur. Onun için her insan fitratı gereği, görülür ve işitilir cinsten olan güzeli arzu eder. İşitmeye ve dinlemeye mevzu olan hususlardaki güzellik ise seslerin mütenâfir²³ (uyumsuz) değil, mütenâsip (mülayim, uyumlu)²⁴ olanlarıdır.²⁵

Bunun izâhı şöyledir: Seslerin pestlik, tizlik, yumuşaklık, sertlik, titreklilik ve sıkışıklık (yoğunluk) gibi özellikleri vardır. Bunların güzel olmalarını icap ettiren husus aralarında mevcut olan tenasüptür. Hâlihazırda bulunan bir sestem, onun zıddına veya misline aniden geçilmez, belki tedrici olarak geçilir. Sonra aynı şekilde tekrar geri dönülür. İki sesin arasına, her ikisinden farklı olarak bir üçüncü sesin girmesi şarttır. İkinci olarak ses parçaları arasında bir tenasüp temin etmelidir.²⁶

Tam bir sestem onun yarısına veya üçte birine veya onun belli bir parçasına geçilir. Mûsikî sanatının üstadı olan kişilerin tespit ettikleri münasip geçiş esaslarına göre hareket edilir. Bu sanatın üstatları olan zevatın anlattıkları gibi; keyfiyetleri itibariyle sesler, belli bir tenâsüp üzerine olursa mülayim ve hoş olur.²⁷

İşte nefis, bu hoş ve mülayim sada ve nağmeyi dinlediği zaman bir ferahlık ve neş'e bulur. Bu suretle ruhun mizacında bir neşve, bir sermestlik hâsıl olur. Bu neşve sebebiyle de zor olan şeyler ona kolay gelir. İçinde bulunduğu hal itibariyle canını feda edecek hale gelir. Mûsikînin insan üzerindeki tesiri böyledir. Fakat mûsikî, yalnızca insanlara tesir etmez. Bu gerçeğe vurgu yapan İbn Haldun, hayvanların bile bu durum-

²³ Mûsikî, sesler arasındaki uyumun insana verdiği zevk ve huzur olup, duyguların da bu uyumlu seslerle anlatılmasıdır. Seslerin bu şekilde uyumlu olarak dizilmemesi sonucu ortaya çıkan hoşlanılmayan seslere "mütenafir sesler" denir. Safiyyüddin Urmevî, İbn Haldun'dan önce bu seslerden bahsetmiş. Buna ek olarak mütenafir seslerin sebeplerini eseri *Kitâbü'l-Edvar*'da incelemiştir. Bkz. Uygun, *a.g.e.*, s. 153-154.

²⁴ Mülayim ses; seslerin uyumlu olarak dizilmesi sonucu ortaya çıkan ahenkli melodilere denir.

²⁵ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 986.

²⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 986-987.

²⁷ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 987.

da olduğunu belirtir.²⁸ Develerin maval²⁹ ve terânelerden (hudâ³⁰), atların ise ıslık ve haykırışlardan etkilendikleri bilinmektedir.³¹

Mûsikîde olduğu gibi sesler arasında da tenâsüp (ahenk) bulunursa tesir artar. Bu gibi şeyleri dinleyenlerde ne gibi hallerin meydana geldiği bilinen bir husustur. Bundan dolayı Arap olmayan milletler, muharebe meydanlarında davul ve trampet gibi mûsikî aletlerini kullanmışlardır. Elllerinde mûsikî aletleri bulunan bando heyeti ordu içinde bulunan sultanın etrafını kuşatırlar. Çaldıkları marşlarla canlarını feda etmeleri için kahramanların gönüllerini tahrik ederler.³²

5. Devlet Mûsikîsi

Bir umrandaki sanatlar içinde en son olarak mûsikî ortaya çıkar. Çünkü mûsikî kemalîdir. Sadece hanedanlıkların zevk ü safa dönemlerinde ortaya çıkar. Umranın gerilemesi ve harap olmaya yüz tutması ile de yine ilk defa onun sonu gelir.³³

Bilindiği gibi sultanlığın, azâmet ve ihtişamının gerektirdiği bir takım şiarları vardır. Bu şiarları İbn Haldun şöyle sıralar: Bayrak ve sancak açmak, davul çalmak, zurna ve boru öttürmek kabilinden olan çalgılar (saz, sazkâr, sazkârzâr, âlet-i leşker). Aristo bunlardaki sırrın, savaşta düşmanı korkuttuğunu *Kitâbü's-Siyâset (Politics)* isimli eserinde belirtir. Çünkü korkunç seslerin insan üzerinde dehşetli tesiri vardır.³⁴

İbn Haldun devrindeki Frenk topluluklarında bulunan devlet mûsikîsi hakkında da bilgi verir. Buna göre, Endülüs'teki Frenk millet-

²⁸ Müziğin yalnız insanları değil hayvanları da etkilemesi düşüncesine Grek döneminde de rastlamak mümkündür. Bkz. Cavidan Selanik, *Müzik Sanatının Tarihsel Serüveni*, Doruk Yayıncılık, Ankara 1996, s. 19.

²⁹ Dilimizde maval okumak; aldatmak, kandırmak gibi manalara gelse de Arapça olarak çölde deve güderken okunan tegannî anlamındadır. Devellioğlu, *a.g.e.*, II, 422.

³⁰ Huda: Arap mûsikîsinin cahiliye dönemindeki ilk formlarındandır. Deve sürücüleri ve hayvan çobanlarının kullandıkları bu form basit melodilerden oluşuyordu. İlk huda örneğinin Mudar b. Nizar'a dayandığı konusunda bilgiler mevcuttur. Ahmet Hakkı Turabi, "İlk Dönem İslam Dünyasında Mûsikî Çalışmalarına Bir Bakış, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 13-14-15, İstanbul 1997, s. 226-227; Henry George Farmer, *A History of Arabian Music to The XIIIth Century*, Burleigh Press, Londra 1929, s. 14; Bahriye Üçok, "İslam'da Mûsikî Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1967, XIV, 83, Turgut Yahşi, *Mufaddal b. Seleme'nin Kitâbü'l-Melâhî ve Esmâihâ Adlı Eserinin İncelenmesi*, MÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 2.

³¹ İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 659.

³² İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 659.

³³ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 992.

³⁴ İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 658.

lerden Galler'de havaya doğru uzanan az sayıda bayraklar bulunur. Bunların yanında tanbur ve boru gibi vurularak ve üflenerek kullanılan telli ve üflemeli çalgılar vardır. Savaş alanında bunlar usûl ve kaidesine göre çalınır.³⁵

Müslümanlar ise dinin başlangıç zamanında mûsikîden sakınmışlardır. Mûsikînin hükümlerini reddetmekle kalmayıp onu hakir görmüşlerdir. Durum böyle sürüp giderken iktidar güçlendi ve müslümanlar dünyanın ziynetine ve ni'metine itibar etmeye, köklü medeniyete sahip İran ve Bizans'tan gelen mevalilerle içli dışlı olmaya başladılar. Bu mevaliler onlara, öncükilerin tutmuş oldukları yolları gösterdiler. Müslümanlara bunlardan ilk tesir eden ve güzel buldukları şeyler çalgılar oldu.³⁶

6. Mûsikînin Hükümü

İbn Haldun, *Mukaddime*'de mûsikînin hükümü konusunda kapsamlı bir açıklama yapmaz. Yalnızca tegannî ile Kur'an okunması hakkındaki fikhî meselelerden bahsedip Hz. Peygamber devrinden örnekler verir. Buna göre, İmam Mâlik tegannî ile Kur'an okunmasını caiz görmemiş, İmam Şâfi ise buna cevaz vermiştir. Fakat burada tegannîden maksat, mûsikîdeki sanatlı melodiler değildir. Çünkü mûsikî ile tegannî etmenin kendisinin mahzurlu olduğu konusunda bir ihtilaf yoktur.³⁷

Hangi şekilde olursa olsun tegannî sanatı, Kur'an ile uyuşmaz. Çünkü kıraat ve eda, tecvid kaideleri ile tespit edilen bir miktar belli seslere ihtiyaç gösterir. Harflerin uzatılması veya kısaltılması ile ilgili kaideler mevcuttur. Diğer taraftan mûsikî melodileri de muayyen miktardaki belli seslerden meydana gelir. İkisinden birinin tercih edilmesi mecburiyeti hâsıl olması halinde ise ikisinden birine itibar edilecek ve diğeri ihlal edilecektir. Bu sebeple mûsikî kaideleri ile kıraat kaideleri bağdaşmaz. Dolayısıyla her şeyden evvel Kur'an tilavetinin nazar-ı dikkate alınması gerekir.³⁸

Şu halde mûsikî melodileri ile Kur'an kıraatinde muteber olan edâ, hiçbir şekilde te'lif edilemez (bestelenemez). Caiz olan kişinin kendi doğal sesi ile Kur'an okumasıdır. İmam Mâlik'in söylediği de bundan iba-

³⁵ İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 662.

³⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 660.

³⁷ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 987.

³⁸ İbn Haldun, serbest melodilerin Kur'an'a uygulanmasının mümkün olmadığını kastediyor. Bunun da ihtilaf edilmeden caiz görülmediğini belirtiyor. Gerçekten de İslam tarihinde hiçbir zaman böyle bir uygulama yapılmamıştır.

rettir. Çünkü Kur'an, ölümü ve ondan sonrasını hatırlamak üzere, huşû ve hudû ile dinlenmelidir. Onu okumanın gayesi, güzel sesler idrak etmek değildir. Hz. Peygamberin (s.a.v.), Ebû Mûsâ el-Eşârî'ye: "*Sana Dâvud'un (a.s.) mizmarından bir mizmar verilmiştir.*"³⁹ demesinden maksat mûsikî melodileri değildir. Bundan maksat sesteki güzellik, kıraatteki edâ, harflerin telaffuzlarındaki ve mahreçlerindeki açıklık-seçikliklerdir.⁴⁰

C. MÛSİKÎ TARİHİ

Mukaddime'de genel olarak (ayrıntıya girmeden) Arap mûsikî tarihine dair bilgiler verilmiştir. Cahiliye dönemi, İslam'dan sonra, Emevîler devri ve Abbasîler devri mûsikîsi hakkında şunlar belirtilmiştir:

1. İslam'dan Önce Araplarda Mûsikî

İslamdan önce Arap olmayan devletlerde mûsikî, coşkun bir deniz gibiydi. Hükümdarlar bu sanata düşküdü. Hatta İran hükümdarları bu sanatta mahir kimselere ihtimam gösterir, onlara hânedanda özel bir yer ayırırdı. Hükümdarların düzenlediği tören ve toplantılarda hazır bulunur, onlara çalgı çalarlardı.⁴¹

Araplar başlangıçta sadece şiir sanatı ile meşgul oluyorlardı. Şiir vücuda getirmek için kelimeleri eşit parçalar halinde birbirine terkip ederlerdi. Araplar şiire fazlaca düşkünlük göstermiş, şiiri şereften bir parça saymışlardı. Ancak Araplar şiirden başka bilhassa mûsikînin şuuruna varamamışlardı. Çünkü o zaman henüz mûsikî ilmini meslek edinmemişlerdi. Galip ve hâkim meslekleri bedâvet ve göçebelikti.⁴²

Daha sonraları deve çobanları develerini sürerken ve boş vakitlerinde sahrada ve ıssız yerlerde tegannîde bulunmuşlar, sesleri ile terennümde bulunmuşlardır. Şiir terennüm etmeye "tegannî" ismini vermişlerdir. İslamdan sonra ise tehليل veya bir kıraat nev'ini terennüm edince buna da "tağbir" ismini vermişlerdir. Ebû İshak Zeccac⁴³, bu çeşit teren-

³⁹ El-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî (Tahrir: Abdullah Feyzi Kocaer)*, Hüner Yayınları, Konya 2004, s. 676.

⁴⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 988.

⁴¹ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 988-989.

⁴² İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 989.

⁴³ Tam ismi İbrâhim bin Sırrî bin Sehl'dir. Camcılık yaptığı için Zeccac lakabı verilmiştir. Nahv, tefsir ve lûgat alimidir. Bağdat'ta 923'te vefât etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Bekr b. Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zemân (Tahkik: Muhammed Abdurrahman el-Mûraşî)*, Dâru İhyâe't-Terâse'l-Arabî, Beyrut 1997, I, 49.

nümlere bu ismin verilmesinin sebebi olarak; "Bâkî" manasına gelen "gâbir" yani ahiret ahvalini hatırlatmasını vurgulamıştır.⁴⁴

2. İslam'dan Sonra Araplarda Mûsikî

Araplar ğinâlarındaki nağmeler arasında ekseriya basit ve sade bir tenasüp vücuda getirmişler, buna da "sinâd" demişlerdir. Bununla raks edilir, def ve mizmarla söylenen marşlarla yürünürdü. Böylece neşelenirler ve düşünceli olma halleri hafiflerdi. Buna "hezec" (hoş avaz ve terennüm) derlerdi. Bütün basit terennümler, iptidâî mahiyetteki mûsikî melodilerinden ibaret olup, eğitim görmeyen insan tabiatının onları hissetmesi ve sezgi ile kavraması uzak değildi.⁴⁵

İslam'ın zuhurundan sonra Araplar sınırlarını genişlettiler ve Arap olmayan sultanlıkları ele geçirdiler. İlk zamanlarında bedâvet ve darlık itibariyle sade ve gösterişsiz yaşadılar. Boş zamanlarında dinî ve maişet itibari ile menfaati dokunmayan şeylerden kaçındılar. Bundan dolayı mûsikîyi bir derece ihmal ettiler. Onlara göre sadece Kur'ân'ı nağme ile okumak ve adetleri olan şiiri terennüm etmek zevkli idi.⁴⁶

Fakat sonra gitgide daha müreffeh hale geldiler. Çünkü birçok memleketin malı ve servetini ele geçirdiler. O vakit gösterişli bir hayat yaşama, zarif bir çevre ile düşüp kalkma ve boş zamanlarının tadını çıkarma durumuna geldiler. İran ve Bizans ülkelerinden gelen muğannîler, Hicaz diyarında toplandılar. Bunların hepsi ud, tanbur, erğanûn ve mizmar çaldılar, bildikleri melodileri Arap şiirlerine uyarladılar. Medine'de Neşîd el-Fârisî, Tuveys ve Abdullah b. Cafer'in kölesi Sâib Hâsir gibi sanatkarlar zuhur ettiler. Bunlar Arap şiirlerini bestelediler ve şöhretleri her tarafa yayıldı. Sonra İbn Süceyc ve onun emsalleri gibi kimseleri yetiştirdiler. Mûsikî sanatı, Abbasîler zamanında İbrahim Mehdî, İbrahim Mevsilî, oğlu İshak ve onun oğlu Hammad elinde kemâl derecesine ulaşmaya kadar tedricen ilerledi. Abbasîler zamanında Bağdat'ta mûsikî öyle ilerledi ki şöhreti zamanımıza kadar ulaştı.⁴⁷

Abbasîler oyun ve eğlenceye özel bir ilgi duydular. Bir takım raks aletleri edindiler. Özel kıyafetler giyip, özel şarkı ve türküler bestelediler. Böylece özel bir mûsikî ve şiir türü ortaya çıktı. Raks eden kadınlar eyerli ata benzeyen ve ağaçtan yapılmış "kürrec" denilen figürleri kullandılar.

⁴⁴ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 989-990.

⁴⁵ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 990.

⁴⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 990.

⁴⁷ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 990-991.

Raks edenler bu suretle üzerine binilmiş atları temsil ettiler. Bu gibi gösteriler oyun eğlence, düğün, ziyafet, bayram ve boş vakit geçirme zamanlarında icra edildi.⁴⁸

Yine bu devirde Musulluların Ziriyab isimli gulamları, ğınâyı ve çalgıyı onlardan öğrenmiş ve bu hususta maharet kazanmıştı. Buradaki sanatkârlar, onu çekemediklerinden kendisini mağribe gönderdiler. Ziriyab, Endülüs emiri I. Hakem bin Hişam bin Abdurrahman'a (796-822) intisap etti. Emir ona gayet alaka gösterdi. Hediyeler, arpalıklar ve tahsisat takdim etti. Hanedanlık mensupları ve nedimler arasında ona ayrı bir yer ayırdı. Mülûk-i Tavâif zamanına kadar nakledile gelen Endülüs'teki mûsikî sanatı ondan miras kaldı. Sonra bu sanat İsbiliye'ye geçerek orada bir umman gibi çoştı. Sonra oradan (Akdeniz'in) İfrikiye gecesine ve mağribe intikal etti. Çünkü oradaki bolluk oradan Kuzey Afrika illerine dağıldı. Umranı gerilemiş ve hânedanlıkları dağılmış olduklar halde hala burada o sanattan dökülenler vardır.⁴⁹

D. ÇALGILAR

Mukaddime, te'lif edildiği çağın çalgıları hakkında bilgiler içermektedir. İbn Haldun, bu çalgıların, müzikal nağmelerdeki ahenk ve cansız maddelerden hâsıl olan diğer bir takım seslerin takti' edilmesiyle de vücuda getirilebildiğini belirtir. Bu maksatla hazırlanan çalgı aletlerine ya vurularak ya da üflenerek bu sesler elde edilir. Bunların, şebbâbe, zulâmî, bûk, berbat, rebab ve kanun gibi bir takım çeşitleri vardır.⁵⁰ İbn Haldun, çalgıları üflemeli ve vurmali olarak tasnif ederek şöyle sıralar:

1. Üflemeli Çalgılar

a. Şebbâbe (Ney): Bu çalgı içi boş bir kamıştan yapılır. Bu çalgı, kamışın üzerinde belirli delikler açılmak suretiyle üflenen nefesi düzgün (akortlu) ses haline getirir. Her iki eldeki tüm parmaklar bahsedilen delikler üzerine bilinen bir tarzda konularak icrâ edilir. Bu suretle onda mevcut olan sesler arasında belli nispetler ortaya çıkar. Aynı şekilde uygun olan nağme ile üflendiğinde kulakta bir haz meydana gelir. Bu hazın sebebi de bahsedilen armoni yani uyumdur.⁵¹

⁴⁸ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 991.

⁴⁹ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 991-992.

⁵⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 983-984.

⁵¹ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 984.

b. Zulâmî: Bir çeşit mizmardır. Bu da kamyş şeklinde olup ağaçtan yapılır. Ağacın iki tarafı yontulur. Ney gibi içi boş olsa da muntazam bir yuvarlaklığı yoktur. İki parçadan meydana gelir ve ney gibi üzerinde belirli sayıda delikler bulunur. Faklı olarak ucuna bir düdük takılarak üflenir. Ses bu vasıta ile çalgının içine girer ve nağmeleri keskin bir şekilde dışarı çıkarır. İcrâ, parmakların hareketi ile vuku bulur.⁵²

c. Bûk (Trompet): Çağın en iyi çalgı aleti olduğu belirtilen bûk (trompet)'in, uzunluğu bir arşın kadar olup, bakırdan imal edilir. Baştan sona gittikçe genişler. Son noktadaki açıklığı el ayası kadardır. Ucu kesik kalem gibi yamuktur. Ucuna takılan küçük bir düdük (dil) ile üflenir. Bu düdük nefesi çalgıya iletip kalın ve kaba bir ses çıkarmasına vesile olur. Bunda da belirli sayıda delikler bulunur. Bu deliklerden çıkan nağmeler parmakların hareketi ile değişir.⁵³

2. Vurmalı Çalgılar

Bunların hepsinin de içi boştur ve bir kısmı yarım küre gibidir. Örneğin; berbat ve rebab böyledir. Diğerleri ise yamuk dörtgen şeklindedir.⁵⁴

a. Kanun: Çalgının yüzeyine belli sayıda teller yerleştirilmiştir. Bu teller kanunun baş tarafına yerleştirilen oynak bir çiviye tutturulur. Bu çivinin çevrilmesi suretiyle ihtiyaç nispetinde tellerin gerilmesi veya gevşetilmesi temin edilir. Sonrasında teller ya mızrapla ya da kavisin iki ucu arasında ve tellerin üzerinden geçen diğer bir telle çalınır. Daha evvel bu tele mum veya kündür sürülür. Mızrap veya telin hafif bir suretle çalgı üzerindeki tellerden geçirilerek veya bir telden diğer tele nakledilerek seslerin ortaya çıkması sağlanır. Aynı zamanda sol elin parmakları bütün telli çalgılarda olduğu gibi tellerin uçlarına vurarak veya teli kaşıyarak bir ahenk meydana getirir. Bu suretle haz veren mütenasip sesler ortaya çıkar.⁵⁵

b. Dümbelek: Prinçten imal edilir ve bir çomakla vurularak çalınır. Aynı şekilde çomaklar birbirine vurularak da çalınır.⁵⁶

c. Kös: Büyük davuldur. İbn Haldun, kösten bahsederken, Türklerin ordularında bu sazı bulundurmakta aşırıya gittiklerinden bahseder.

⁵² İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 984.

⁵³ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 984.

⁵⁴ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 984.

⁵⁵ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 984-985.

⁵⁶ İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 985.

Ayrıca bütün emir ve komutanların bunu edinmeleri mübah görülür ve buna "kûsât" (kös, mehter) derler.⁵⁷

Sonuç

İbn Haldun'un *Mukaddime*'si, insan toplumu ve ona arız olan halleri konu edinen sosyo-kültürel bir eserdir. Mûsikî ve diğer ilimler hakkındaki bilgiler de bu bakış açısıyla incelenmiştir. Dolayısıyla *Mukaddime*'de edvar eserlerinde alışık olduğumuzdan farklı bir anlatım söz konusudur. İbn Haldun bir mûsikî nazariyatçısı değildir. Bu sebeple de eserinde mûsikî hakkında teknik bilgiler bulunmamaktadır.

Makamlara göre usûl vurmanın çok mühim olduğundan bahsedilse de usûllerin isimleri ve vuruş şekilleri hakkında *Mukaddime*'de bilgiye rastlanmaz. Aynı şekilde makam isimleri de bulunmaz.

Herhangi bir sanatta ilerlemenin ölçüsü, o sanatta mahir bir hocaya dayanır. Bu tabir insan emeğinin inkâr edilmesi manasına gelmez. Tam tersine ilimlerin silsile yoluyla ilerlediği düşünülürse, hocanın (öğreticinin) insan üzerindeki katkısı daha iyi anlaşılır. Ayrıca bir sanatta ilerlemek için meleke haline gelene kadar çalışılması da gerekmektedir.

Sanatların gelişmesi için temel şart, toplumun zaruri ihtiyaçlarını karşılamış olmasıdır. Bu gerçeğe vurgu yapan İbn Haldun, sanatların gelişmesi için ayrıca devlet desteğinin gerekli olduğunu vurgular. Devlet desteğinin maddi imkânlar doğurmasından yola çıkılarak ifade edilen bu görüşün, günümüzde belirtilen sanatın sanat olabilmesi için karşılık beklenmemesi gerektiği görüşüyle çeliştiği açıktır. Fakat bir sosyolog olarak İbn Haldun'un yaptığı bu çıkarımın da toplumda yabana atılmadığı söylenebilir. Çünkü verilen desteğin insanları teşvik etmesi ve insanın menfaate karşı olan meyli inkâr edilemez.

İbn Haldun, ses sanatı olarak tarif ettiği mûsikînin, insan üzerindeki tabiatını değerlendirirken onu iki kategoriye ayırır. Oldukça orijinal olduğunu düşündüğümüz bu görüşe göre mûsikî sanatı yalnızca icradan ibaret değildir. Beste yapmak da mûsikî ile ilgili bir kabiliyettir. İyi bir icracının iyi bir bestekâr olması beklenmeyeceği gibi, iyi bir bestekârın da iyi bir icracı olması beklenemez. Bazen her ikisi de bulunurken bazen de ikisi de bir insanda bulunmayabilir.

⁵⁷ İbn Haldun, *a.g.e.*, I, 662.

Mukaddime'de mûsikînin canlılar üzerindeki tesiri önemli bir mevzudur. Sosyo-kültürel bir eser olarak bu tesir sayesinde sıradan insanların bile canlarını feda edecek kadar etkilendiği konusu vurgulanıyor. Öyle ki mûsikî, yalnızca insanları etkilemekle kalmıyor, hayvanlara da tesir etmesiyle onların da ruhlarında lezzet hâsıl olmasına sebep oluyor. Bu konuda maval örneği verilmektedir.

Kanaatimizce eksik kalan bir konu; mûsikînin hükmüdür. İbn Haldun gibi bir İslam âliminin bu konuda net cümleler kurması daha güzel olabilirdi. Bu konu da hadislerden örnekler verilip yalnızca Kur'ân'ın teğannî ile okunmasının caiz olduğu vurgulanmıştır. Hâlbuki yukarıda bahsi geçtiği gibi mûsikînin sanatlar arasındaki yeri, onun insana verdiği lezzet, ancak gelişmiş medeniyetlerde bulunacak kadar elit olması ve çalgılar hakkında bu kadar açıklama yapması, bu konuda menfi bir tavır takınmadığının göstergesidir.

Bir başka husus ise, eserde çalgılar tasnif edilirken isimleri zikredildiği halde yaylı çalgıların ayrı bir başlık halinde açıklanmamasıdır. *Mukaddime*'de yalnızca üflemlî çalgılar ve vurmali çalgılar tasnif edilmiştir. Kanaatimizce İbn Haldun yaylı çalgıları da gövdelerinin benzerliği sebebiyle vurmali çalgılar olarak düşünmüş olabilir.

Kaynakça

- El-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî (Tahric: Abdullah Feyzi Kocaer)*, Hüner Yayınları, Konya 2004.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, c. II, III.
- Ebû Bekr b. Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zemân (Tahkik: Muhammed Abdurrahman el-Mürâşî)*, Dâru İhyâe't-Terâse'l-Arabî, Beyrut 1997, c. I.
- Farmer, Henry George, *A History of Arabian Music to The XIIIth Century*, Burleigh Press, Londra 1929.
- _____, *The Sources of Arabian Music*, E. J. Brill, Leiden 1965.
- Görgün, Tahsin, "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XIX.
- İbn Haldun, *Mukaddime (Haz. Süleyman Uludağ)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, c. I-II.
- Mardin, Şerif, "İbn Haldûn", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sa. 15, 2006.

- Özcan, Nuri, *Türk Din Musikisi Ders Notları*, MÜİF Basılmamış Ders Notları, İstanbul 2001.
- _____, *Türk Mûsikîsi Tarihi (MÜİF Basılmamış Ders Notları)*, İstanbul 2001.
- Selanik, Cavidan, *Müzik Sanatının Tarihsel Serüveni*, Doruk Yayıncılık, Ankara 1996.
- Turabi, Ahmet Hakkı, "İlk Dönem İslam Dünyasında Mûsikî Çalışmalarına Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 13-14-15, İstanbul 1997, s. 225-248.
- Uludağ, Süleyman, "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, 538-543.
- Uygun, Mehmet Nuri, *Safiyüddîn Urmevî ve Kitâbü'l-Edvâr'ı*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1999.
- Üçok, Bahriye, "İslam'da Mûsikî Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1967, c. XIV.
- Yahşi, Turgut, *Mufaddal b. Seleme'nin Kitâbü'l-Melâhî ve Esmâihâ Adlı Eserinin İncelenmesi*, MÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

